

زعفران‌زار کشمیر نسخه‌نویافته تاریخی و ادبی

کریم نجفی‌برزگر*

در زمینه تذکره‌نویسی و تحقیق در احوال و آثار شاعران آنچه در اعصار گذشته در هند انجام گرفته به نسبت با کوششهای مشابه آن در ایران، از کم و کیف بیشتری برخوردار بوده است زیرا:

۱. نخستین تذکره شناخته‌شده فارسی موسوم به *لباب‌الالباب* در شبه قاره تألیف شده است.

۲. در میان تمام تذکره‌های شاعران فارسی، کتابی که مشتمل بر بیشترین مواد و مطالب در شرح احوال سرایندگان بوده *عرفات‌العاشقین* و دو کتابی که بیشترین گزیده‌ها را از سروده‌های شاعران دارد *خلاصه‌الاشعار* و *بتخانه*، هر سه در هند تألیف شده است.

۳. نخستین مؤلفی که احوال و آثار شاعران فارسی را به شیوه جدید تجزیه و تحلیل کرده یک هندی به نام شیلی نعمانی است.

۴. آغازگر تألیف تذکره‌های منطقه‌ای هندیان هستند.

۵. همچنین قابل ذکر است که پیدایش تذکره‌های

چکیده: تذکره *زعفران‌زار کشمیر*، تألیف میرزا محمدعلی فرزند محمدصادق لکنهوی کتابی است در شرح احوال و آثار هشتاد و نه تن از پارسی‌سرایان کشمیر که مؤلف آن را در اوایل قرن سیزدهم هجری در شهر لکنهو، به رشته نگارش درآورده است. مؤلف در این اثر اطلاعات ارزشمندی به دست می‌دهد که در دیگر منابع یافت نمی‌شود.

تذکره‌نویسی در هند دارای پیشینه تاریخی است و به طور کلی سیر آن را به پنج دوره تقسیم کرده‌اند:

۱. از ابتدای سلطنت مسلمانان در هند در سده هفتم تا تأسیس حکومت تیموریان در سال ۹۳۲ هجری.

۲. از آغاز سلطنت ظهیرالدین بابر در ۹۳۲ هجری تا پایان حکومت شاه‌جهان در سال ۱۰۶۸ هجری.

۳. از سلطنت اورنگ‌زیب در سال ۱۰۶۸ تا آغاز حکومت انگلیس در سال ۱۲۷۴ هجری.

۴. دوره تسلط انگلیس در هند از ۱۲۷۴ تا ۱۳۴۹.

۵. از سال ۱۳۴۹ تا دوره معاصر.

کلیدواژه: تذکره‌نویسی در هند، زعفران‌زار کشمیر، میرزا محمدعلی لکنهوی، پارسی‌سرایان کشمیر.

*عضو هیئت‌علمی دانشگاه پیام‌نور، مرکز قم.

۸. کشمیرکی فارسی ادب کی تاریخ، تألیف محمد منور مسعودی به زبان اردوست که در سال ۱۹۹۳ میلادی در سرینگر منتشر شده است.

تذکره زعفران‌زار کشمیر نیز تألیف میرزا محمدعلی لکنهوی از جمله کتابهایی است که مؤلف آن را در اوایل قرن ۱۳ قدر لکنهوی، مرکز حکومت شیعه درهند، به رشته نگارش درآورده است. در شرح احوال و آثار پارسی‌سرایان کشمیر نگارش یافته است. از آنجایی که مؤلف خود از پرورش‌یافتگان حوزه علمیه لکنهوی بوده، به ذکر اسامی و شرح حال و آثار هشتاد و نه تن از شاعران کشمیری پرداخته که برخی از آنها را در هیچ منبع دیگری نمی‌توان یافت. از این‌رو بر ویژگی اثر افزوده است.

این تذکره دارای دو بخش عمده است: بخش اول معرفی تاریخچه کشمیر که بنا به روایاتی محل هبوط حضرت آدم و حوا بوده و بخش دوم مستندات از کتب مشهور و منظوم مورخین و شعرا که در ویژگیهای این سرزمین جنت نظیر آورده شده است.

در بخش نخست مقدمه‌ای از ارباب کتب و سیر در ذکر بعضی حالات پاکیزه سمات آن بلده طیه و مقام کریم که دری از ابواب جنت النعیم است آورده شده که طلیعه آن از کتاب *مجالس المؤمنین* قاضی نورالله شوشتری است که در دوره جلال‌الدین اکبر، پادشاه گورکانی هند، قاضی‌القضات دربار او بوده است.

او در این کتاب در ذکر بلاد و امصاری که نسبت به اهل بیت علیهم‌السلام دارند نوشته:

کشمیر ولایتی است در وسط اقلیم چهارم و عرصه آن ملک طولانی افتاده، از جمیع جوانب محفوظ است به جبال بلند، کوه جنوبی‌اش به جانب دهلی و بعضی دیگر از بلاد هند اتصال دارد و کوه شمالی به طرف بدخشان و موضع

تخصصی در هند از نخستین تحولات در روند تذکره‌نویسی بود مثل *روضه‌السلطنین* فخری هروی در حدود سال ۹۶۰ هجری درباره ۸۰ تن از سلاطین که شعر می‌سرودند، و تذکره *میخانه* عبدالنبی قزوینی در ۱۰۲۸ هجری درباره سرایندگان ساقی‌نامه‌ها.

در خصوص شعرا و پارسی‌سرایان کشمیری نیز کتابهای فراوانی نگارش یافته از جمله:

۱. تذکره شعرای کشمیر در ذکر ۳۰۵ شاعر تألیف اصلح میرزا کشمیری در نیمه دوم سده ۱۲ هجری که به تصحیح شادروان پیر حسام‌الدین راشدی منتشر شده است.

۲. پارسی‌سرایان کشمیر تألیف گردهاری لال تیکو که خود کشمیری و بر آیین هندوان بود؛ و کتاب وی در سال ۱۳۴۲ هجری شمسی در تهران انتشار یافت.

۳. تذکره شعرای پارسی‌زبان کشمیر یا ایران صغیر تألیف خواجه عبدالحمید عرفانی که نیاکان وی اصالتاً کشمیری بودند و خود او سالها وابسته فرهنگی پاکستان در ایران بود و آثار متعددی به نظم و نثر فارسی وارد و از او برجا ماند. تذکره نامبرده فارسی است و در سال ۱۳۳۵ش برای دومین بار به چاپ رسید.

۴. تذکره شعرای کشمیر پیر حسام‌الدین راشدی که از تذکره بسیار مفید و با ارزش و در چهار مجلد در لاهور به چاپ رسیده است.

۵. کشمیر مین فارسی ادب کی تاریخ، تألیف پرفسور عبدالقادر سروری به اردو که در سال ۱۹۶۸م. در سرینگر کشمیر منتشر شده است.

۶. کشمیرکی فارسی شعرا، تألیف محمدصدیق نیازمند استاد ادبیات فارسی در دانشگاه کشمیر که در فاصله سالهای ۱۵۸۶ تا ۱۶۲۸ میلادی به اردو در سرینگر انتشار یافته است.

۷. کشمیر مین اکبر و جهانگیر کی دورکا فارسی ادب از همان مؤلف به سلک تحریر درآمد.

۱. به نقل از قاضی نورالله شوشتری در *مجالس المؤمنین*، *ظفرنامه* شرف‌الدین علی یزدی، *معجم‌البلدان*، تاریخ کشمیر، *مرآة‌الاولیاء*، *نوادرال‌اخبار* رفیع‌الدین بلخی، تاریخ *الاولیاء* و *نوادرال‌اخبار*، تاریخ حشمت کشمیر، *عجایب‌البلدان* عبدالسمیع بیرجندی.

و نیز به تفصیل قصیده جمال‌الدین، متخلص به عرفی شیرازی، ذکر گردیده که فرمود:

هر سوخته حالی که به کشمیر درآید
گر مرغ کبابست که با بال و پر آید
بنگر که ز فیضش چه شود گوهر یکتا
جایی که خرف گر رود آنجا گهر آید
فردوس به دروازه کشمیر رسیده است
کو مدعی‌ای گر نگرند است درآید
زیبای کشمیر گرش باعث عشوه‌ست
من می‌خرم از زال فلک عشوه‌گر آید
این سبزه و این چشمه و این لاله و این گل
آن شرح ندارد که به گفتار درآید.

و در خاتمه آمده:

کشمیر بهشت بی در و دیوارست
تا چشم کند کار، گل و گلزارست

یکی از گلزارهای سرزمین سرسبز کشمیر زعفران‌زار است که مؤلف کتاب راج ترنگینی، پانددت کلهن کشمیری، که در سال ۵۴۵ قمری آن را به صورت منظومه‌ای به زبان سانسکریت سروده و در سال ۹۹۷ قمری توسط ملاشاه محمدشاه‌آبادی کشمیری به نثر فارسی ترجمه شده آمده است:

کشمیر آن است که آب آن در هوای گرم، سرد و در هوای سرد گرم است. از جمله خوبیهای دیگر وی آن است که زعفران‌زار است.

انتخاب نام این تذکره به «زعفران‌زار» که در برگرفته اشعار شاعران و سخنوران خطه دلپذیر کشمیر است اشاره تلمیحی است به یکی از خواص و ویژگیهای زعفران در داروشناسی و طب قدیم که ویژگی خنده برانگیزی و نشاط‌دهندگی آن است و این تذکره نیز که طرب‌انگیزی و سرسبزی آن سرزمین را با اشعار زیبای شعرا به تصویر کشانده حکایت از آن دارد.

چنانکه در متن تذکره مؤلف بیتی از میرسید عطاءالله

خراسان و جبل غربی‌اش پیوسته به منازلی است که محل توطن اقوام افغان باشد و شرقی‌اش منتهی شود به مبادی اراضی تبت و مساحت طول آن عرصه آنچه هموار است از حد شرقی تا جانب غربی نزدیک به چهل فرسخ است و عرض آن از جانب جنوب تا حد شمال بیست فرسخ و در نفس آن دشت هموار که در میان آن کوهسار وقوع یافته، ده هزار قریه معمور است مشحون به چشمه‌های آب عذوبت‌مآب و مرغزارهای نضارت ایاب و زیانزد عامه خلایق آن دیار آنکه در تمامی آن ولایت از کوهستان و هامون صد هزار قریه مزروع است و از امارت جودت آب و هوای کشمیر آنکه حسن رخسار و لطف شمایل آنجای در السنه وافواه ناظران مناظم دانایی مثل گشته و در آن معنی بر زبان بلاغت بیان بعضی از شعرای سخن‌آرای این رباعی گذشته:

شاه همه دلبران کشمیر تویی
خرم دل آن سپاه، کش میرتویی
آن حور که روح را سزد کش میرند
اندر کف پای نازکش میر تویی

در ادامه ذکری از تاریخ‌گرایش مردم کشمیر به مذهب شیعه آمده که سهم قابل توجهی از تشیع کشمیر در مهاجرت میرسیدعلی همدانی از همدان به سرزمین کشمیر بوده است.

بخش دیگری از مقدمه به وجه تسمیه کشمیر به جنت نظیر پرداخته شده و مطالبی از تاریخ مرآه الاولیاء و نواذر لائحار بابا رفیع‌الدین بلخی، تاریخ حشمت کشمیر و نیز عجایب‌البلدان عبدالسمیع بیرجندی ذکر نموده است. در خاتمه این مقدمه به طور مبسوط به عجایب و طلسمات این خطه دلپذیر پرداخته شده که در مطلع آن توصیف حکیم ابوالقاسم فردوسی است که فرمود:

چو کشمیر شهری دگر در جهان
نبیند کسی آشکار و نهان

رضوی را در این خصوص ذکر نموده که فرمود:

زعفران‌خورده است گویی صبحدم از آفتاب

ورنه بی‌دردیست یکدم عمر و خندان زیستن

و همچنین شعرای دیگر در این خصوص آورده‌اند:

از آن میوه زعفران ریز شد

که چون زعفران شادی‌انگیز شد

(نظامی گنجوی)

ز روی عدو شاد شد روز جنگ

که دل را بود شادی از زعفران

(عیاضی سرخسی)

شد دل طاووش شاد از شنبلید از بهر آنک

زعفران رنگست و دل را شاد دارد زعفران

(امیرمعزی نیشابوری)

تا طبیعت زعفران را رنگ اعدای تود ید

مایه شادی جدا کرد از مزاح زعفران

(سنائی غزنوی)

در بعضی اشعار این تذکره از کلمات هندی نیز در اشعار

فارسی استفاده شده، از جمله اشعاری که شیخ محسن

فانی کشمیری در مدح ظفرخان آورده است:

نوبهار آمد به سیر گلشن هندوستان

زیب از طوطی به جای پر برآرد پسان

چشم مردم از سواد همد روشن می‌شود

گر نیارد کس متاع سرمه را از اصفهان

در چمن هر صبح مینا سرکند راگ بسنت

نیست طوطی را بجر کلیان چو بلبل بر زبان

چنبه می‌گیرد چون نرگس دست گلچینی به زر

لاله می‌بندد حنا چون گل به پای باغبان

گل ز شبنم هارچنبیلی به گردن افکند

تا تواند شد حریف شاهد هندوستان

باغ و صحرا سبز شد از فیض ابر نوبهار

شد همه صحن زمین هم‌رنگ بام آسمان

در این اشعار کلمات هندی مورد استفاده شده بدین

شرح است:

پان = یک نوع برگ سبز گرمسیری است که عده‌ای از مردم

هند آن را پیچانده در دهان می‌گذارند و می‌جویند.

مینا = یک نوع پرنده

راگ = دستگاهی در هنر موسیقی

بسنت = یکی از جشنهای هند است که می‌توان به آن

جشن بهار گفت.

بجر کلیان = آذرخش، صاعقه

چنبه = بوته گلی که دارای گلهای طلایی و خوشبوست

هار = حلقه گردن

چنبیلی = گل یاسمین

مؤلف این تذکره چون از علمای شیعه بوده و

شیعیان نیز در بین مسلمانان جایگاه ویژه‌ای دارند اشعاری

را در مدح و منزلت علی (ع) آورده است از جمله ابیاتی

از شیخ یعقوب صیرفی کشمیری که اظهار داشته:

اولیا و اصفیا را سید مولی علی

وال من والا علیا عاد من عادی علی

پیشه من عاشقی و منت ایزد را که هست

در طریق عشق‌بازی پیشوای ما علی

حق عیان از مصطفی و مصطفی از مرتضی

بهاء بسم‌الله نبی و نقطه آن بساء علی

اوست دریای علوم و در دریای یقین

بوالعجب سری که هم درشت و هم دریا علی

هیچ می‌دانی که او را چیست نسبت با نبی

با محمد مثل هارونست با موسی علی

در مطلع این تذکره ملاطفرها در مدح و توصیف

هشت منزل این سرزمین چنین سروده است:^۲

در منزل کوهسار این تازه سرشت

گشته گل و باده جانشین گل و خشت

با آنکه رهش هزار طوبی دارد

هشت است منازلش چو باغات بهشت

میرزا محمد علی فرزند میرزا محمد صادق بود.

بر اساس مضامین عزیز لکنهوی جد اعلائی میرزا

محمدعلی میرزا محمدجعفر شیرازی نام داشت که در زمان سلطنت شاهان اوده از شیراز به کشمیر آمد و در آنجا اقامت گزید. محمدصادق نیز در ایام حکومت سلطان نصیرالدین حاکم اوده (۱۸۳۸-۱۸۲۷م) کشمیر را به قصد اقامت در لکنهو ترک کرد (عزیز لکنهوی، ۸) و میرزا محمدعلی در ۱۳ رجب ۱۲۶۰ هجری در لکنهو متولد شد. تحصیلات خود را در لکنهو انجام داد و از محضر اساتید برجسته‌ای بهره برد. فقه و اصول را نزد سید محمد سلطان العلماء (۱۲۸۴-۱۱۹۹هـ/۱۸۶۷-۱۷۸۴م) و سید حسین سید العلماء (۱۲۷۳-۱۲۱۱هـ/۱۸۵۶-۱۷۹۶م) یعنی فرزندان علامه سید دلدار فراگرفت (مطلع الانوار، ۴۵۵، ۱۹۱) تفسیر و حدیث را نزد مولانا علامه سید حامد حسین نیشابوری (۱۳۰۶-۱۲۴۶هـ/۱۸۸۸-۱۸۳۰م) صاحب *عقبات الانوار* آموخت (همانجا، ۱۵۶) علوم حکمی، طب و فلسفه را نزد راجه امداد علی خان کنتوری (م: ۱۲۹۲هـ/۱۸۷۵م) و ادبیات را نزد مولانا مفتی محمد عباس شوشتری (همانجا، ۱۱۰، ۵۵۸). فراگرفت (*تجلیات عباسی*، ۲۸۰).

میرزا محمدعلی از جمله علمایی بود که در کسب علوم از هیچ کوششی فروگذار نبود، به اساتید خود بسیار اعتقاد داشت و همواره از سوی آنها مورد احترام و اعزاز نیز بود. چنانچه علامه میرحامد حسین درباره او می‌نویسد:

الفاضل السعید و الولی الرشید الصفی الحمید اللمعی
الزکی اللوذعی الذکی المولوی میرزا محمدعلی مَن
حازَ قصب السبق فی العلم و البدائه واحکم مرائر
التحقیق و اتقن الضاعه و اخذ العلوم من الاعلام الجله
و وافق الاکابر الذین هم رؤساء المله و هولی
بالخصوص قدیم الوداد (*تجلیات عباسی*، ۲۸۰).

مؤلف خود در آغاز تذکره درباره سبب تألیف

این اثر می‌نویسد:

حسب فرمان واجب الادعان یکی از بزرگان به جمع
و تألیفش شتافته و امتثالاً للامر المسعود اقدام بر این

امر نموده است (لکنهوی، ۲).

لازم به ذکر است در متن کتاب هیچ اشاره‌ای به فردی که محمدعلی به فرمان او به جمع‌آوری این تذکره اقدام نموده، نشده است. ظاهراً تنها منبعی که به معرفی آن شخص پرداخته کتاب *تکمله نجوم السماء* تألیف میرزا محمد مهدی پسر میرزا محمدعلی (مؤلف) است که چنین تصریح می‌کند:

زعفران زار را که در احوال شعراء اهل کشمیر (است) به امر جناب عالم جلیل الشان مجتهد رفیع المکان جناب مولانا السید ابوالحسن بن سید علیشاه طاب ثراهما تحریر فرموده بودند.

میرزا محمد علی به جز این تذکره صاحب تألیفات متعددی چون: *نجوم السماء فی تراجم العلماء*؛ *روضه الازهار*؛ *مجمع الفوائد* است.

شیخ آقا بزرگ تهرانی مؤلف کتاب *ارزشمند الذریعه*، در خصوص *نجوم السماء* می‌نویسد:

این کتاب اثری است به زبان فارسی که مؤلف آن میرزا محمدعلی بن صادق بن مهدی کشمیری شاگرد میرعباس شوشتری و میرحامد حسین نیشابوری صاحب *عقبات الانوار* است که شرح حال علمای سده‌های یازده تا سیزده هجری را تحریر نموده است.

مؤلف، این کتاب را به امر استادش علامه میرحامد حسین در سنه ۱۲۸۶ ق تألیف کرده و برای هر قرن یک نجم قرار داده است. نجم اول و دوم و قسمتی از سوم را به رشته نگارش درآورد، اما نتوانست بقیه نجم سوم را تکمیل کند و جان به جان آفرین تسلیم کرد. *نجوم السماء* در سال ۱۳۰۳ هـ در هند به چاپ رسید. فرزند ایشان میرزا محمد هادی - معروف به عزیز- در *تجلیات* آورده که پدرش در ۱۳ رجب ۱۲۶۰ ق متولد و در ذیقعدۀ ۱۳۰۹ هجری رحلت کرد.

از آثار او *روضه الازهار*، *زعفران زار* و *مجمع الفوائد*

۲. تذکره زعفران زار کشمیر، خطی.

